

Томица Никчевић:

Ја сам на овај *Преглед* имао да дам више примједба, али ћу се, због тога што видим да дискусије дуго трају и да је времена мало, ограничити само на неколико ствари, углавном на неколико методолошких и неколико конкретних примједба, које се односе на увод и на поглавље о шестојануарској диктатури.

Хтих бих одмах на почетку да кажем да не би било могућно прихватити као оправдање за неуспјех неке ограде редакцијског колегијума и аутора, а тако исто ни излагања неких другова овдје, у којима се полази од тврдњи да стање наше историјске науке, постојећа литература, материјал са партијских конгреса и конференција, као год и стање наших архивских фондова и услови њиховог коришћења, нијесу дозвољавали да се да један знатно бољи и потпунији преглед политичког развитка Комунистичке партије Југославије. Ја ово говорим зато што су ми ти услови, бар за неке периоде, познати, јер сам и сам имао прилике да се детаљније бавим истраживањима. Ја сам се бавио периодом 1929—1937. године, за који сам детаљније изучавао архивску грађу и литературу, и без обзира на неке празнине могу да кажем да постоји много више података и извора. Додуше, на темељу аутентичних архивских извора не могу се обрадити сви детаљи о свим проблемима, али да се може написати нешто кудикамо боље и потпуније од онога што је дато у овом *Прегледу*, у то нема сумње. Ја мислим да тако стоје ствари и у погледу осталих периода. На крају, зар ова бројна, доста детаљна и научно аргументована излагања која су већ дата овдје, уз она која су дали наши научни радници у осталим републикама, не доказују баш то да наши људи, научни радници и другови који се аматерски успјешније баве истраживањем ових проблема, могу са неупоредиво више документације да третирају поједина питања из историје развитка нашег радничког покрета и Комунистичке партије Југославије! То се види из веома бројних и аргументованих примједба које дају поједини другови у својим излагањима. Према томе, ја мислим да другови из редакције и аутори појединих текстова нијесу у праву у својим настојањима да се оправдају пред научном јавношћу и пред нашим читаоцима. Ја лично мислим да су излагања свих дискутаната овдје, а колико сам обавијештен и оних који су учествовали у дискусијама на другим мјестима, показала да су посриједи претежно су-

бјективне слабости аутора и редакцијског колегијума. Ја ћу покушати да и сам укажем на неколико крупних недостатака овог *Прегледа*.

Прије свега, поставља се питање шта је то историја једне политичке партије уопште, у овом конкретном случају историја Комунистичке партије, и докле се она преплиће са историјом осталих политичких партија, односно са политичком историјом земље. То се питање поставило и овдје у данашњој дискусији.

Ово питање има необично крупан значај у непосредним научноистраживачким и редакцијским пословима, јер од њега зависи садржај, систем и обим излагања политичких проблема земље и друштва. Али оно, по мом мишљењу, не може представљати нимало спорно и дискутативно питање у његовом суштинском смислу. Историја једне политичке партије, па и наше Комунистичке партије, јесте прије свега историја развика и уобличавања свих њених програмских, организационих, стратегијских и тактичких принципа у оквиру којих она учествује у политичким борбама и рјешавању судбине своје земље, свога друштва. Уколико су у питању развијеније партије са интензивним утицајем и реаговањем на све, или готово све, друштвене манифестације живота у једној земљи, што је несумњиво био случај са нашом Комунистичком партијом, нарочито у извјесним условима и периодима као на примјер последице 1937. године и у току рата и револуције, њена историја се у дијалектичком смислу готово поклапа са политичком историјом земље. Према томе, сви они кључни политичко-економски, културни и др. проблеми друштва на којима је Партија проводила своју политичку активност представљају предмет њене историје. То је једно. Али при томе треба имати у виду да одређени друштвено-економски, културни, социјални и остали проблеми једне земље никада, или готово никада, нијесу програмски и акционо садржај само једне партије, па према томе ни искључиво Комунистичке партије. Низом тих проблема баве се истовремено све, или више политичких партија у једној земљи, њима се баве како остале партије радничке класе (социјалдемократи), тако и грађанске политичке партије. И баш оно што представља смисао и дужност научног обрађивања историје политичких борби јесте потреба да се поједина таква кључна питања освијетле са становишта програмских и акционо-политичких принципа једне партије и истакне разлика у њеном схватању од осталих политичких партија.

Основни недостатак овога *Прегледа* јесте баш у томе што није тако поступљено, што се кроз њега не види „садржина“ историје Комунистичке партије (схваћена у методолошком смислу), што се појединих таквих питања дотиче несистематски и приказује их потпуно изоловано, тј. само онако како их је у одређено вријеме схватала и третирао Комунистичка партија. А то је методолошки потпуно неисправно. Баш због таквог методолошког недостатка из *Прегледа* се готово нигдје не види да ли је и зашто

став Комунистичке партије према поједином политичком питању био у одређеном периоду исправан, оправдан и законит, а не друкчији став неке друге политичке партије. Узмимо за примјер сељачко питање, које је између два рата представљало једно од најкрупнијих друштвених и политичких питања и које је, поред програма Комунистичке партије, било значајно програмско и политичко питање још неколико политичких партија, у првом реду Савеза земљорадника и Хрватске сељачке странке. Исти је случај, на примјер, и са питањем синдиката, са националним питањем и његовим развитаком у Југославији, као и са још низом политичких питања. У *Прегледу* се тако рећи и не покушава да се ставови Комунистичке партије према тим питањима разлуче, да се упореде са ставовима осталих радничких и грађанских партија и да се на тај начин објасни историјска оправданост програмских и стратегијско-тактичких концепција Комунистичке партије. Примјена оваквог метода показује се апсолутно нужна и због саме чињенице да су се у извјесним политичким периодима, из одређених политичких разлога, акционе пароле разних политичких партија могле подударити у појединим актуелним политичким питањима. Могло је бити, а као што је познато и било је случајева, да се у том смислу приближују или подударају и акционе пароле Комунистичке партије са неким политичким партијама грађанске опозиције, односно са неким њиховим фракцијама (на примјер политичка парола против пореза и намета, против презадужености сељака, у питању аграрне реформе и колонизације, политичких проблема на просвјетном, културном, социјалном плану, а да и не говоримо о случајевима изборних кампања, формирања заједничких изборних листа и сл.). Тек таквом анализом програмских и акционих ставова могу се разлучити и осветлити и корјените класне и идејно-политичке разлике појединих политичких партија и њихове историјске улоге. У ствари, задатак је сваке историје Комунистичке партије да на овакав начин открије и прикаже историјски став, смисао и конкретну улогу њених програмских, организационих, стратегијских и тактичких начела. Као што је напоменуто, у овом *Прегледу* тога нема. Умјесто тога, кроз *Преглед* се срећају само обичне фразе да је Комунистичка партија Југославије у одређено вријеме имала „правилан“ или „неправилан“ став према поједином питању.

Овдје је у ствари ријеч о другом методолошком недостатку *Прегледа*, тј. о чињеници да се кроз читаву књигу Комунистичка партија посматра изоловано, сама за себе и углавном независно од дате друштвено-економске средине, од свих оних друштвених фактора и услова у земљи под којима је Комунистичка партија израстала, развијала се и дјеловала као авангарда радничке класе. Због оваквих методолошких мањкавости, разумљиво, није могућно из овога *Прегледа* сагледати ни стварну политичку снагу Комунистичке партије у једном историјском периоду, њен утицај у друштву и њене политичке позиције у односу према осталим

политичким партијама и снагама у земљи. Ми не можемо да видимо каква је у неком раздобљу била њена снага у самом радничком покрету, какав је био однос радничке класе према снагама грађанске класе, према опозиционим грађанским партијама, и какав је, најзад, био однос свих ових снага према режимским снагама. Уколико се у овом *Прегледу* понегдје покушава да се прикаже однос политичких снага, то је најчешће дато без икакве претходне анализе, шаблонски, недоречено и површно, а често, као што ћу касније покушати да докажем на неким примјерима из периода шестојануарске диктатуре, и погрешно.

Као што је познато, Комунистичка партија се ствара и програмски и организационо развија на принципима марксистичко-лењинистичке науке о друштву, те се због тога и указује потреба да се кроз писање њене историје прикаже њен развој по основним идејно-политичким и организационим принципима, тим прије што једна комунистичка партија „сазријева“ на тим питањима. Али је исто тако несумњиво да остварење тих програмских начела свака комунистичка партија постиже путем конкретне политичке борбе и у конкретним условима у свакој земљи, у сваком друштву. Због тога, излагати историју једне комунистичке партије значи излагати не само уобличавање њених општих, начелних програмско-организационих принципа, него и конкретног тока њене непосредне политичке борбе, њене активности у појединим питањима, услова у којима дјелује, снага за које се бори и снага против којих она мора дјеловати на путу остварења своје историјске улоге.

Да ли је у овом *Прегледу* примијењен такав метод излагања и објашњења политичког развитка Комунистичке партије Југославије? Не само да није, него је одсуство таквог метода просто фрапантно. Погледајмо како су овдје разматрана и изложена само нека основна политичка и организациона питања на којима је Комунистичка партија развијала класну борбу у земљи и на којима је водила непосредну политичку борбу. Узмимо, на примјер, питање сељаштва, питање синдиката, национално питање, или пак организационо питање Партије. Да ли је ма за које од ових и сличних питања изложено схватање Комунистичке партије у његовом континуираном историјско-политичком развоју? Није. У *Прегледу* се само спорадично дотичу поједина од ових питања и у најбољем случају само се напомиње да је Комунистичка партија у њима имала, или није имала, „правилан став“. Није ријеч, на примјер, само о томе да није изложено континуирано политичко схватање Комунистичке партије у питању синдиката, него ми уопште ниједне не видимо зашто су неке пароле Комунистичке партије о реформистичким синдикатима биле у неким периодима правилне, односно неправилне, са којих се услова класне борбе, стратегије и тактике такве пароле морају оцијенити као правилне, односно неправилне и сл. У *Прегледу* се, најзад, уопште не објашњавају ни елементарне ствари са којима би читалац морао

бити упознат, а наиме шта су били реформистички а шта револуционарни синдикати, које су политичке снаге радничке класе они окупљали, на каквим схватањима класне борбе итд. Разумије се, о неким таквим и сличним стварима и без овога *Прегледа* већ знају понеки читаоци и они који изучавају та питања, али то не лишава један овакав преглед обавезе да такве ствари објасни.

Или, узмимо национално питање и пратимо његово излагање кроз овај *Преглед*. Да ли је приказан развитак овог крупног питања и његова историјска улога у борбама разних политичких партија и Комунистичке партије Југославије? И ово, као и многа друга питања, остало је потпуно необјашњено. А како за ово тако и за многа друга питања постоји могућност да се на основу литературе, конгресних материјала и других извора много детаљније и континуирано прикаже, да не кажем да се и објасни новим истраживањима. Ја ћу се касније нешто детаљније осврнути на национално питање и покушати да изложим своје схватање о томе како га је требало приказати у једном прегледу развитка Комунистичке партије.

Ја мислим да ми ништа не добијамо тиме што у тексту само констатујемо да је политички став Партије у одређено вријеме био према неком питању правилан или неправилан. Такве констатације је потребно објаснити и тек онда оне постају увјерљиве за читаоца и за науку. Зато се, по мом мишљењу, слободно може рећи да никакав преглед не вриједи ако се у њему нешто само констатује а ништа не објашњава.

У *Прегледу* се ствари и проблеми излажу спорадично и без икаквог система, чак се може рећи да се при избору проблема није ни имало неког одређеног критеријума. Упадљиво је да се ствари излажу према дневним редовима партијских конгреса и конференција, што је неправилно не само у методолошком чегу и у историјско-садржинском смислу, јер ако су неки конгрес или конференција поставили на дневни ред неко тада најактуелније питање, то никако не значи да је то било и једино политичко питање Партије тога времена.

Због таквих и других методолошких недостатака из *Прегледа* се не види цјеловита политика Партије у једном периоду; она је још мање објашњена.

Ја бих сада прешао на неке ствари из увода овога *Прегледа*, мада је о уводу већ било доста добрих залажања и на њега стављено доста примједба. Ја нећу сада да улазим у питање композиције увода и његову некакву подјелу на одјелке са цифарским обиљежјима за које је немогуће наћи икакав смисао, него ћу због краткоће времена говорити само о томе шта је и како, по мом мишљењу, требало да буде изложено у уводу овакве књиге, а шта је и како изложио аутор.

Аутор увода покушао је да на непуних пет страница текста прикаже развитак међународног радничког покрета од његових

првих акција до сазријевања у модерни покрет заснован на принципима научног социјализма. Разумије се, на такав начин није су могле бити дате ни елементарне ствари. Што је најинтересантније, аутор то поглавље завршава без икаквог осврта на оснивање, рад и карактер Треће интернационале, иако је свакоме познато да је баш тај период међународног радничког покрета најзначајнији, јер је дјелатност Комунистичке партије Југославије била тијесно везана за рад Треће интернационале.

Исто тако, аутор је потпуно ненаучно приступио излагању услова и развика социјалдемократије у југословенским земљама. Овдје су неки другови већ изнијели многе примједбе у том погледу. Ја бих само напоменуо неке ствари које се тичу излагања и оцјене рада наших првих социјалиста, почев од Светозара Марковића, Ценића и других социјалиста у Хрватској, Словенији и Македонији, па до Димитрија Туцовића. Аутор уопште није изложио њихова политичка и теоријска схватања, него се тамо каже да су се они борили да се побољша положај радника и сиротиње и да су тиме освајали симпатије радних људи. Разумије се, од саме тврдње да се неко борио за бољи живот радничке класе и сиротиње, за објашњење историјске улоге и политичко-георетских схватања нема много користи.

Увод је, по мом мишљењу, требало да укаже на основни пут стварања и развика радничког покрета и Комунистичке партије, а то је био врло дуг, богат и свијетло пут једне партије од првих спонтаних организација радничке класе па до извојевања социјалистичке револуције и изградње социјалистичког друштва, на којему је било успона и падања, што је било неминовно. Приказати тај пут заиста није лако, за то треба уложити огромне напоре у проучавању прошлости. Нема никаквих разлога да не истакнемо и неке грешке наше Партије ако их је имала на свом историјском путу развика.

Ја ћу сада покушати да укажем на неке недостатке овог *Прегледа* у погледу излагања и оцјена неких питања из периода шестојануарске диктатуре.

Шестојануарска диктатура, према закључцима овога *Прегледа*, дошла је као посљедица кризе режима краља Александра. Одмах ваља напоменути да мало шаље у тексту и сами аутор и редактори критикују познату оцјену ондашњег централног руководства Комунистичке партије које је, такође на основу процјене о кризи режима, издало паролу о оружаном устанку. Уколико аутори и редактори стварно стоје на таквом становишту о ондашњој кризи режима, онда критика ондашњег руководства Партије заиста нема мјеста. Ја се лично не слажем са тврђењима и оцјенама да је тада била општа криза Александровог режима, нити са оцјенама о елементима за оружани устанак Партије. Овдје се намеће питање да ли је обичним формулацијама могућно констатовати и прогласити кризу монархије (у *Прегледу* се говори о апсолутистичком режиму краља Александра до 1929. године,

иако је познато да је то био период псеудопарламентаризма, јер је постојала скупштина, политичке партије и сл.), упркос очигледним историјским чињеницама да је та иста монархија успјела да изврши жестоки обрачун прво против једне грађанске партије која је имала веома велики утицај, против Хрватске сељачке странке, а касније, након проглашења диктатуре, и са свим политичким партијама у земљи. Нама је познато да су ти обрачуни непосредно пред проглашење диктатуре вршени и припремљеним атентатима у скупштини и да је и послје извршених убистава Александар, па чак и владајућа гарнитура, остао на власти. На крају, чињенице говоре да је краљ Александар снагама шестојануарске диктатуре успио да онемогући рад и да распусти све грађанске партије у земљи, тако да се данас може говорити само о томе како нико од ондашњих истакнутих грађанских политичара није реаговао. Најзад, тај исти краљ и његов режим, за који се у *Прегледу* тврди да је преживљавао кризу и само што није пао, успио је да се тако драстично обрачуна са читавим радничким покретом, а разумије се првенствено са Комунистичком партијом, коју је успио да разбије и да јој за извјесно вријеме онемогући сваки озбиљнији рад у илегалним условима.

Ја мислим да ствари треба много темељније проучити прије него што се изрекну овакве и сличне оцјене. На крају крајева, упадљиво је како се у овом *Прегледу* тако брзо и једноствано смјењују политичке кризе. Тек што је констатована политичка криза режима пред увођење шестојануарске диктатуре 1929. године, већ се 1931. јавља и криза диктатуре, јер је то, ваљда, потребно да се објасни „нужност“ проглашења октроисаног устава из 1931. године. Ја сматрам да су све те оцјене о кризама и смјенама криза дате без довољно анализа појединих етапа и без ослоња на историјске факте, јер то негира читав политички ток развитка. Савсим је друга ствар који су разлози тјерали краља Александра и његове монархистичке кругове да ради спровођења својих политичких концепција, спољних и унутрашњих, предузму оваква средства против радничког покрета и грађанске опозиције у земљи и чиме су се све при томе послужили. О томе ћу рећи нешто мало касније.

У *Прегледу* је изнесена тврдња да је политичка основа шестојануарске диктатуре била уска. Овдје немам намјеру да докажем неметодичност употребе таквих фраза, које и не значе ништа ако се не објашњавају, тим више што у политичкој историји, у исходу политичке борбе, то није једини фактор од којегависе резултати, јер поред „ширине“ политичке платформе понекад знатно већу и одлучујућу улогу могу играти и други фактори. По мом мишљењу, политичке снаге шестојануарске диктатуре никако не могу бити потцјењиване; оне су, с обзиром на њихове друштвено-политичке позиције, биле веома јаке. Које су то снаге биле? Прије свега, као што је констатовано, шестојануарску диктатуру подржавају сви крупнији привредни и финансијски кру-

гови у земљи. Уз краља су стајали сви великосрпски хегемонистички политички кругови, потпомогани свим националистичким српским и просрпским организацијама. Сам краљ представљао је значајан политички стуб и ослонац режима, као човјек за којег су такви кругови везивали све војне успјехе из рата и око уједињења наших народа и стварања заједничке државе. Он је, разумије се, представљао тим значајнији фактор што је држао власт и војску са оданом генералском кликом и дијелом официрског кадра. Политику краља Александра потпомагао је, као што је познато, и иностранци англо-француски политички блок и капиталистички магнати, који су припремали нову интервенцију на Совјетски Савез. Они су из тих разлога озбиљно калкулисали са Александровом Југославијом и због тога му, дајући му истовремено зајмове, сутерирали, односно од њега захтијевали да створи режим чврсте руке, да обузда политичке борбе у земљи и сл. Њему је, као што је познато, дат зајам и непосредно пред увођење диктатуре. Најзад, краљеву политику шестојануарске диктатуре одмах су почели да подржавају и разни политиканти, дисиденти грађанских политичких партија, па чак и неки из таквих политичких странака као што су биле ХСС, Самостална демократска странка и др., а да и не говоримо о политичким дисидентима из србијанских партија. Изванредну помоћ и подршку пружиле су шестојануарском режиму и разне социјалдемократске гарнитуре у радничком покрету Југославије. Све то говори да приликом излагања и оцјене друштвене основице и политичке платформе шестојануарске диктатуре треба бити кудикамо обазривији.

Кад је ријеч о политичким условима у којима је извршено проглашење шестојануарске диктатуре, исто тако је потребно изложити стање и на другој страни, како у грађанским политичким партијама тако и у самом радничком покрету, па и у Комунистичкој партији Југославије. Прије свега, не може бити без интереса историјска чињеница да у кругу грађанског политичког организовања није могло постојати ниједне општејугословенске политичке партије и да је у политичком животу грађанске опозиције владала регионална, националистичка, чак и вјерска партијска подвојеност, што је несумњиво био одраз дубљег националистичког антагонизма појединих буржоазија. Све те партије, иначе веома различите како по бројности чланства тако и по политичком утицају у друштву и парламенту, стално су се гложиле и водиле мање-више непринципијелну политикантску борбу за власт. Парламентарни живот се заиста све више компромитовао, како због непринципијелног тактизирања тако и због саме неспособности партија да ријеше многа крупна и горућа питања у земљи. Оне, најзад, нијесу имале ни довољно организационо и политичко-програмске чврстине и јединства, него су се цијепале на отворене или прикривене фракције, са врло честим дисидентским иступима и сл. Све је то умањавало њихову опозициону снагу, а погото-

во могућности за стварање чвршће и трајније политичке коалиције која би била способна да одлучније утиче на политичка рјешења и да знатније ограничи краља и монархистичке крутове.

Исто тако, као што је познато, постојао је озбиљан расцјеп и у радничком покрету Југославије. На једној страни дјеловали су разни социјалдемократски, реформистички и споразумашки политичари радничке класе, који су раднички покрет скретали са ланије његових историјских интереса и углавном га усмјеравали на безболне политичке захтјеве према буржоазији. У тешким условима илегалног живота дјеловала је Комунистичка партија са свом својом снагом, али и са свим бременитостима која је носила до Четвртог конгреса, који је одржан готово непосредно пред завођење шестојануарске диктатуре и који због нових услова, због новог налета класног непријатеља, није имао времена нити је могао да знатније поправи стање у Партији.

Кад се узму у обзир и сагледају све ове наведене и низ других чињеница и околности, мислим да се мора доћи до сасвим других закључака, а најме да су краљ и владајућа гарнитура око њега оцијенили политички моменат на унутрашњем и спољашњем плану, да су, подстицани и нарочито помагани од стране англо-француских империјалистичких кругова, искористили све слабости својих противника у земљи и приступили завођењу монархистичке диктатуре, која им је била потребна за несметано дјеловање на унутрашњем и међународном политичком плану. Према свему наведеном, оцјена која је дата у *Прегледу* о узроцима, поводу и условима за проглашење шестојануарске диктатуре 1929. године у Југославији никако не може бити тачна; она је стварно фразерска.

Сада бих прешао на нека питања која се тичу начина рада и оцјена грађанске опозиције у периоду шестојануарске диктатуре. Ја мислим да ми данас немамо никаквих разлога да се у научном трегирању овог и сличних питања ограђујемо, а поготово немамо разлога да таква питања приказујемо неистинито ако их се већ дотичемо. С обзиром на оно што сам већ рекао излажући неке методолошке примједбе, несумњиво је да се у разматрању политичког живота између два рата не може заобићи грађанска опозиција и њене политичке партије, него их је потребно приказати бар у основним размјерама, како због тога што се оне јављају као политички фактор, са одређеним утицајем на друштвени живот у земљи, тако и због чињенице што је Комунистичка партија знатан дио своје активности морала да ангажује баш против утицаја грађанске опозиције.

Ко је имало проучавао период шестојануарске диктатуре мора доћи до сасвим наметљивог закључка да је грађанска опозиција вршила извјестан утицај и одиграла извјестну улогу у борби против диктатуре, поготово послје доношења октроисаног устава 1931. године и послје спровођења избора за скупштину и сенат. Ја сам нешто детаљније говорио о томе у својој расправи о

развитку политичких борби у Црној Гори 1929—1937. године. Штавише, неколико утицајних грађанских политичара који су стајали на позицијама либералног буржоаског парламентаризма, суђено је по Закону о заштити државе зато што су били активни у борби против шестојануарског режима. Они, разумије се, нијесу имали такве политичке концепције којима би се ишло на рушење буржоаског друштвеног система, неки чак ни на рушење краља и монархије али су се до одређеног степена борили за либерални парламентарни живот и стварно се ангажовали у тој борби, дајући често и веома оштру, поразну критику шестојануарског режима. Што је та либерална грађанска опозиција, односно неки њени представници, била ограничена у смислу крајњих циљева и захтјева, што је на извјесном степену морала да застане и да у крајњој линији чува буржоаско друштвено уређење, то је опет друга ствар, коју посебно треба објашњавати. Али све догле, та либерална грађанска опозиција давала је велики допринос на плану опште борбе против шестојануарске диктатуре и аутократије краља Александра, што је немогуће порицати и заобилазити. Зар је, на примјер, могуће не узети у обзир борбу Светозара Прибићевића против политике краља Александра и његове диктатуре после 1929. године? Или, рецимо, зар је могуће не узети у обзир политичко држање Марка Даковића у Црној Гори и његову критику диктатуре и режима? Ја мислим, а то су и историјске чињенице, да је став оваквих политичара за борбу против шестојануарске диктатуре значио доста у општим размјерама, јер су они са својих позиција и у извјесним границама доприносили осуди шестојануарског режима. Све то постаје још очигледније кад се узму у обзир архивски документи о покушајима Комунистичке партије, што је био случај и са Покрајинским комитетом за Црну Гору, да се створи заједничка политичка платформа са неким представницима грађанске опозиције за борбу против владајућег режима диктатуре, на примјер са лијевим крилом земљорадника, федералистима и сл. Погрешно би, разумије се, при томе било губити из вида чињеницу да је баш због те и такве улоге, односно због њеног реформистичког политичког става, опозиција представљала и озбиљну противснагу револуционарним акцијама, а поготово начелним програмским циљевима Комунистичке партије, и да се Комунистичка партија истовремено морала борити против њиховог утицаја ради мобилисања снага за корјенито, револуционарно рјешавање друштвених проблема.

Ја бих се још дотакао једног од основних питања политичког живота Југославије између два рата кроз које су се у извјесном смислу преламала и сва друга питања, а то је национално питање, нарочито његов развитак после 1934. године.

Преглед је морао објаснити суштину и друштвено-економске, класне основе националног питања у Југославији. Полазећи од тога, потребно је било изложити програмско схватање Комунистичке партије у свим етапама развитка овог питања. Наро-

чито је било потребно објаснити и изложити суштину револуционарног националног покрета у земљама Југославије после 1934. године, када ово питање у политици Комунистичке партије постаје саставни дио општег револуционарног покрета.

Приликом разматрања националног питања немогуће је испуштати из вида чињеницу да је поред револуционарног националног покрета у Југославији развијан и буржоаски национални покрет, који су водиле поједине грађанске партије. Не може се прелазити преко чињенице да је постојао буржоаски национални покрет у Хрватској, Словенији и Црној Гори и да су грађанске политичке партије имале доминантну улогу у националном питању све док Комунистичка партија није успјела да се ослободи низа погрешних ставова. Баш због тога је развитак националног питања једино могуће приказати у правилним историјским цртама само на тај начин ако се испитају и објасне све његове стране. Рецимо, за приказивање црногорског националног питања није довољно ограничити се само на схватања комуниста, него се морају узети у обзир и ставови појединих грађанских партија, а готово ставови појединих фракција Црногорске федералистичке странке. Све је ово утолико више нужно што је Комунистичка партија у свом политичком развоју морала стално да буде у активном односу према буржоаском схватању националног питања и буржоаском националном покрету. Најзад, посебно је питање, које захтијева и посебно објашњење, како се и зашто развија национални покрет у појединим нашим земљама. У појединим нашим земљама, као што је био случај у Хрватској и Словенији, буржоаски национални покрет се јавља из конкурентских ставова хрватске и словеначке буржоазије према српској буржоазији, док се у Црној Гори и Македонији тај покрет развија као отпор против насилне етничке и политичке асимилације.

Ја нећу говорити о сељаштву и многим другим питањима која намеће овај *Преглед*, јер би то захтијевало много времена. Морам, на крају свега овога што сам рекао, да кажем да овај *Преглед* не може задовољити. То је моје мишљење, са којим се не мора нико сложити. Аутори се нијесу постарали да искористе све услове за потребна истраживања, иако материјали Централног комитета СКЈ и централних комитета република, као и неки други фондови, могу пружити веома много података о политичком развоју и активности наше Партије. Ја мислим да овај *Преглед* стоји далеко испод онога што је о развоју наше Партије речено у досадашњим конгресним материјалима; он није ни успјела критичка и систематизована интерпретација свих конгресних одлука и закључака појединих партијских конференција и других форума. Ја мислим да је овај ауторски и редакцијски колектив требало да нас консултује раније и да је велики пропуст што то није учинио. Исто тако, мислим да би због ових недостатака требало писати другу верзију *Прегледа* и на њој ангажовати стручњаке који ће у тај посао уложити много више труда

Према свему што се има примјетити овом *Прегледу*, овај колегијум не даје увјерење да би могао средити овај посао, а не знам ни по чему би имао право да поред оволико бројних примједба научника, стручњака и партијских радника Југославије он и даље обавља тај посао. Због тога мислим да би требало формирати нови колегијум, који ће научно, стручно и организационо бити у стању да одговори повјереном задатку.